

Jelentés, világkép és teljes világ

It is apparent that for the most part responses are not made to unorganized masses of stimuli or to stimuli in isolation, but rather to patterns or groups of stimuli. This patterning of stimulus input is not dictated by physical properties of the stimuli themselves but is imposed upon physical events by both innate and learned properties of the organism.

OSGOOD—SEBEOK: Psycholinguistics p. 51—52.

1. A jelentés elsajátításának folyamata

1.1. A beszélni még nem tudó kisgyermek, miután először kinyitotta a szemét s kezdetleges látása lassan fejlettebbé vált, színes pontok — esetleg foltok — folyamatos, számára elemezhetetlen összességét érzékeli. Számára a külvilág (vagy inkább: a világ, hiszen magát nem különbözteti meg a környezettől) mindenek előtt: egységes. Élményében a struktúra annyira új és sokértelmű, hogy eleinte meg sem próbálja értelmezni. Számára a világ tarkaságában is egységes, egységbe foglalja a színes ponthalmaz két alapvető tulajdonsága: az érzékelhetőség és értelmezhetetlenség.

Azzal párhuzamosan, hogy a gyermek megpróbálja a térben vagy időben egymás mellett előforduló valóságreszeket pusztán érzékszerveivel kielemezni, megjelenik egy tényező, amely az elemzés, értelmezés sokféle lehetősége közül egynek készít medret, s az értelmezést egy bizonyos mederbe terelvén meggyorsítja lefolyását, elvéve cserébe az értelmezési mód szabad¹ kiválasztásának lehetőségét. Vizsgáljuk meg, mi ez a tényező.

A gyermek számára addig nagyrészt elemezhetetlen, egységes világ szituációsorozatában olyan szituációképek kezdenek előfordulni, melyekhez egy hangsor érzékelése járul. Lassanként a gyermek ezeket kitüntetett szituációképekként tartja számon. Fokozatosan — talán a kitüntetett figyelem gyömlöcsékként — felismeri, hogy egy bizonyos hangsorhoz, bármilyen sokszor fordul is elő, mindig olyan szituációképek tartoznak, amelyek egymásra többé-kevésbé hasonlítanak. Ekkor, valószínűleg öntudatlanul, igyekszik kiemelni a szituációképekből azt a mozzanatot, amely minden esetben együtt

¹ Tulajdonképpen teljesen szabad kiválasztásról már nem is lehetne szó, mert a gyermek érzékelő-apparátusa (érezékszerveinek együttese) ezt a szabadságot akkor is szűk határok közé szorítaná, ha az új tényező (a jelentés) nem lépne be. Csakhogy a szűk határok közt mégis maradna valamelyes szabadság; az emberi világ bonyolult belső tagozódását a jelentés bevezetése nélkül az újonnan jött ember érzékelőapparátusa nem tudná pontosan meghatározni. Ezzel részletesen a 2.2.2. pontban foglalkozom majd

jár a hangsorral, azaz azt a mozzanatot, amely a megragadott részleges hasonlóság alapjául szolgál. Ezt a mozzanatot a keresésére beállítódott érzékelő-apparátus fölerősíti, a többit pedig, mint irrelevánsakat, visszasüllyeszti a még elemzetlen „háttérbe”. Ily módon a hangsor mintegy kiszólitotta a tömegből denotátumát. A sokféleképpen csoportosítható ponthalmaz (esetleg: folthalmaz) csoportosításának problémáját a hangsorral való egyeztetésre törekvő gyermek — bár tudtán kívül olyan módon, amely már a nyelvben hallgatólagosan adva volt — megoldotta.

A főnti folyamatot úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a gyermek addig szűri ki az irreleváns valóság-elemeket, míg fönnt nem marad a hangsor jelentésének megfelelő. A végtelenszámú szobor lehetőségét magábarejtő kötőmböt (a valóságot) addig faragja, míg a hangsor jelentésének megfelelő szobrot (denotátumot) ki nem alakítja. (Miután pedig az eredmény néhány ellenőrzést sikeresen kiállt, a hangsor és a „megfejtett” valóságdarab közti asszociációs kapcsolat „abszolutizálódik”, azaz annyira elmélyül, hogy a hangsor és a denotátum kölcsönösen fölidézik egymást a tudatban akkor is, ha a másik nincs jelen: egy konkrét denotátum a megfelelő hangsor pszichikai lenyomatát, egy konkrét hangsor pedig a megfelelő denotátum pszichikai lenyomatát. A pszichikai lenyomat mindkét esetben osztály-jellegű, egy hangsor pszichikai lenyomata például az illető hangsor több-kevesebb eltéréssel kiejtett változatainak általánosulása, osztályá szerveződése, egy denotátum pszichikai lenyomata pedig az illető denotátum több-kevesebb eltéréssel előforduló változatainak általánosulása, osztályá szerveződése.)²

A jelentést, azaz a jel alkalmazhatóságának szabályát tehát a gyermek a többször hallott hangsor és az azt kísérő szituációképek szembesítése alapján — a főnt vázolt szűrőfolyamat során — sajátítja el.

1.2. Ugyanakkor a főntiekben csak egyik oldalról vázoltuk a szűrőfolyamatot, amely pedig kétirányú. Egyfelől — mint vázoltuk — a részleges hasonlóság élményétől sarkallt gyermek fokozatosan kielemezi a külvilágból az ismétlődő hangsnak megfelelő denotátumot. Másfelől viszont ugyanazon szituációképekhez járulhatnak olyan hangsorok, amelyek összefolyó érthetlenségéből valamilyen részleges hasonlóság csendül ki. Így a gyermek fokozatosan megkeresi a hangsorok közti részleges hasonlóság alapját képező nyelvi elemeket, s a nem mindig kísérő nyelvi elemek kiszűrése után asszociációs kapcsolat jön létre az ismétlődő szituációkép és az azt m i n d e n e s e t b e n kísérő nyelvi elemek között.

Mindezekből következik, hogy a szituációképek és hangsorok (nyelven túli valóság és nyelv) találkozásának fényénél nemcsak a szituációkép színes folthalmazza tisztul véges részek könnyen kezelhető struktúrájává, hanem az összefolyó, önmagában értelmezhetetlen hangsor (mondat) is jelentéssel bíró részek (szavak) tagolt láncolatává. A jelentés elsajátításával, azaz a nyelvnek a kisgyermek életében való megjelenésével a nyelven kívüli valóság illetve a nyelv belső szerkezete egymással kölcsönhatásban bontakozik ki. Az egyén fejlődésében ez adja konkrét vetületét annak az elméleti megfelelésnek, amelyet F. DE SAUSSURE tételezett föl a nyelv rendszerében: szerinte az önmagában ködszerű gondolat és az önmagában ködszerű hangsor kölcsönösen egységekre

² A hangkép pszichikai lenyomatáról l. F. DE SAUSSURE: Bevezetés az általános nyelvészetbe 92.

tagolják egymást.³ Ezzel összhangban másutt⁴ azt írja, hogy a fogalmak nem létezhetnek a nyelv előtt. (A két gondolat szerves összefüggése világos: a nyelvben kifejezett gondolat fogalmakra tagolódik, a nyelv megjelenése előtt a ködszerű, tagolatlan gondolat éppen a fogalmakat, azok tagoló hatását nélkülözte.) Ugyanakkor F. DE SAUSSURE két kérdésre nem ad választ. Egyrészt arra, hogy a nyelv a fogalmak és hangsorok határait milyen szempontot — vagy szempontokat — követve szabja meg. Másrészt nem válaszol arra a filozófiai szempontból még jelentősebb kérdésre, hogy a fogalmakat — azaz a világ konkrét részeinek pszichikai osztályokba való szerveződéseit — egyedül lehetséges terjedelműeknek fogjuk-e föl vagy sem. Már itt előre bocsátom választomat erre a kérdésre: nem kell elméletileg is minden más lehetőséget kizáró érvényűnek tartanunk a világnak a fogalomrendszerben adott belső tagolását. Mint a filozófiai következmények között látni fogjuk, a nyelv a világban rejlő elméletileg végtelenségű — noha nem *akármilyen!* — szerkezetlehetőség közül *egy*et hív elő, nevezetesen a maga — részben a nyelven kívüli valóságtól, részben az emberi biológikumtól meghatározott — szerkezetének megfelelőt.

2. A folyamat filozófiai következményei

2.1. A — még az érzékelőapparátus által meghatározott tartományon belül is — sokféleképpen elemezhető és éppen ezért a gyermek számára nagyrészt elemezhetetlen világ, amely elemezhetetlenségénél fogva kezdetben egységesnek látszott, éppen a fönt vázolt kétirányú „szűrőfolyamat” egyik eredményeként kezd véges, kontúrokkal bíró részek struktúrájává átváltozni. A gyermek számára a struktúra olyan mértékben lesz egyre rendezettebb, ahogy mind több és több hangsor választja ki, „teremti meg” a neki megfelelő valóság-részt. A hangsorok rendező munkájának hatására a világ lassanként egy bizonyos megnyugtató, a gyakorlatban könnyen kezelhető értelmezést kap. A gyermek számára tehát nem úgy játszódtott le a folyamat, hogy bizonyos valóság-részek (tárgyak, cselekvések stb.) nyelvi címkét kaptak egy hangsortól,⁵ hanem a hangsor mintegy megszültette a valóságdarabokat a gyermek számára — a káoszból.

Természetesen a „teremti meg” és „megszülte” kifejezéseket nem szabad materiális értelemben venni. Világos, hogy a hangsor képtelen lenne valamely valóságdarabot felmutatni ott, ahol ennek anyagi feltételei nem lennének adva, a hangsor nem a semmiből teremt. A hangsor hatására mintegy kiemelkedő valóságdarab addig is **b e n n e v o l t** a gyermek által érzékelt valóságban, csak hogy mint kielemezetlen mozzanat. A hangsor — a gyermeknek az 1.1. pontban vázolt egyeztetési törekvésén keresztül — ezt mint részt határolja körül, környezetéből mintegy kihasítva mutatja föl. A jelentés elsajátításának folyamata tehát a valóságdarabokat nem egzisztenciális értelemben teremti meg, de megteremti őket **m i n t r é s z e k e t**, amelyekből az ember világa fölépül. Az emberi világban kijelöli határait s — a jelentések kialakuló rendszerében elfoglalt helyén keresztül — helyüket és szerepüket ebben a vi-

³ F. DE SAUSSURE: Bevezetés az általános nyelvészetbe 144—146.

⁴ F. DE SAUSSURE: Ibid. 91.

⁵ Ez az egyed fejlődésében konkrét vetülete lehet annak a F. DE SAUSSURE-i tételnek, hogy a nyelvet nem szabad a világ dolgaira vonatkozó névjegyzéknek tekinteni, mert a szavak előtt nem léteztek kész fogalmak. F. DE S.: Ibid. 91.

lágban.⁶ A nyelv jelentéseiben az ember által érzékelt világ adva van. A nyelvet és a világot egyszerre tanuló kisgyermek két nagy feladata egymást könnyíti, mert a nyelvben húzódik meg az az emberiség készítette térkép, melynek segítségével az új ember a világ tájaira ráismerhet, a világ labirintusában eligazodhat. B. L. WHORF⁷ hasonló gondolatnak adja tömör megfogalmazását: „... we dissect nature along lines laid down by our native languages.”

2.2.1. A színes pontok halmazára a hangsorral való egyeztetés érdekében a gyermek mintegy „kénytelen” olyan fókusz távolságból tekinteni és a színes pontokat olyan nagyságrendben csoportosítani, mint amilyen a denotátumok fölismeréséhez szükséges. Kevés tehát azt mondani, hogy a gyermek a világ leírásának eszközhöz jutott a fogalmak, a nyelv elsajátításával. A nyelvvel a gyermek a világ értelmének eszközt kapta, eszközt, amelyvel a teljes világból⁸ kihatja az emberi világot. Ezen kívül a nyelv az értelmezésnek olyan eszköze, mely az értelmezés módját is magába zárja hallgatólagosan. Hogy ezt belássuk, elég arra gondolni, hogy a szavak elfogadása máris megköveteli tőlünk, hogy a világ részeinek nagyságrendjét a szavak denotátumai által képviselt nagyságrendekben lássuk. Tulajdonképpen a jelentés elsajátításával a gyermek — legalábbis alapvonásaiban — elődei világértelmezését vette át. A világ elvben végtelenszámú struktúralehetőségéből a jelentés elsajátítása a gyermek számára kizárólagos érvénnyel kihatja egy bizonyos struktúrát: az emberi világot.

2.2.2. Ugyanakkor természetesen igaz, hogy ezt a fókusz távolságot, a pontok csoportosításából nyert részek nagyságrendjét, valamikor régen az ember érzékszerveinek szerkezeti sajátosságai szabták meg. Ezek a biológiai sajátosságok ma is képesek lennének egymagukban, tehát a jelentés segítségével nélkül megtalálni az embernek való nagyságrendeket, de az ember világának értelmes belső határait, az egész emberi világkép aprólékosan bonyolult belső szerkezetét a magárahagyott emberi biológikum nem tudná rekonstruálni.

Az emberi érzékelőapparátusnak (az érzékszervek együttesének) három fő tevékenységi formája van arra, hogy szerkezetbe szervezze, amit érzékel: (1) csoportosítás, (2) bezárás, kiegészítés, (3) azonosítás, tapasztalatáttevés.⁹ De a pontos, mindenre kiterjedő tagoláshoz — a jelentés segítségével nélkül — mindez kevés lenne. Ezt bizonyítandó elég arra gondolni, hogy számunkra ismeretlen nyelvet hallás után nem tudunk szavakra tagolni, pedig a fülünk ugyanolyan hangközöket érzékelhetne, mint egy ismert nyelv esetében, amely szinte magától részekre tagolódik. Világos, hogy a hangközők érzékelése, a fiziológiai aspektus, csak járulékos és önmagában elégtelen segítség a tagolásban, míg a tagolás munkájának lényegesebb részét a jelentés végzi. Hasonlóképpen a világ „hangközői”, érzékelhető határvonalai sem lennének elégségesek ahhoz, hogy segítségükkel a világot az emberi világképnek megfelelő részekre bontsuk, ehhez már hozzájuk kell adnunk valami emberit, a jelentést, amelyben évezredek tagolási erőfeszítése rakódott le. A jelentés belépése nélkül az emberi érzékelőapparátus (a nagyon tiszta, (1)–(2)–(3)-al megoldható

⁶ A rendszeren belüli helyre és szerepre F. DE S. az összefoglaló é r t é k terminust használja. F. DE S.: Ibid. 142.

⁷ B. L. WHORF: Language, Thought and Reality. New York. 1956. 212.

⁸ A teljes világ és az emberi világkép viszonyáról a 2.4. pontban lesz szó.

⁹ Ezek részletes leírását I. OSGOOD—SEBOK: Psycholinguistics 51—53.

„biológiai” esetek kivételével) számtalanszor nem tudna dönteni a tagolás mikéntjét illetően, mert a különböző, de egyformán önkényesnek tűnő megoldási lehetőségek közt nem vezetné semmi. De ahol az ember pusztá érzékszervei számára megszűnik a tagolás eldönthetősége, ott az emberi értelem még részletes tagolásra képes. Az évezredekén áthúzódó emberi értelem tagolási munkája a jelentésben összpontosul, s a kisgyermeknek ez mint szerszám áll rendelkezésére, amellyel mintegy öntudatlanul kidolgozhatja az elődök által kitapogatót emberi világot.

Összegezve: a teljes világ végtelen struktúralehetőségéből az emberi érzékelőapparátus kihasítja a struktúralehetőségeknek egy sokkal kisebb csoportját, amelyet egy bizonyos struktúrává szűkíteni önerejéből már nem lenne képes. A struktúralehetőségeknek e kisebb csoportjától az egy bizonyos struktúráig, az emberi világhoz struktúrájáig az embert már csak a jelentés elsajátítása viheti el. A jelentés elsajátításával minden új ember az emberiség szokzerű elemzési erőfeszítésének eredményét kapja meg.

2.3. Mire a gyermek a nyelvet jól megtanulja, mire felnőtt lesz belőle, már végérvényesen az emberi világ, az ember által érzékelt világ számára a világ. Már föl sem vetődik benne, hogy a világot máshogyan, másféle fókusz-távolságból is lehetne értelmezni. Számára a világ már végérvényesen véges részek megmerevedett struktúrája. A nyelv mindennapi sikeres használatával a csak egyféleképp értelmezhetőségnek ez az előítélete a túl gyakorlatias szemléletű emberben a világ attributumaként fogalmazódik meg vagy él megfogalmazatlanul a tudatban. A látott kép tulajdonságait kizárólag a külvilág egyértelműnek, abszolútnak elképzelt tulajdonságiból vezeti le, holott részben a szemlélet eszközeiből (érezkiszervek, jelentés) kellene, mert ezek valamelyes szabadság meghagyásával a szemlélet módját is megszabják. Persze az ember önnön szemléletének módjával nem találkozik olyan közvetlenül, mint szemléletének tárgyaival, így tévedése érthető: p u s z t á n a szemlélet tárgyának tulajdonít olyasmit, ami r é s z b e n a szemlélet módjából és az azt képviselő eszközéből fakad. Azok a tulajdonságok, amelyeket egy tárgy szemlélésekor érzékelünk, mindig az érzékelt tárgy tulajdonságainak és az érzékelő szubjektum tulajdonságainak egymásrahatásából jönnek létre. Már most előre bocsáthatjuk e gondolatnak a 2.5. pontban sorra kerülő általánosítását: az érzékelt világ az objektum és a szubjektum összegeződése.

2.4. A valóságot nem a nyelv teremti, de a nyelvben kifejezett valóságot részben igen. Mint ahogy a kép, amelyet látunk, a külső valóság és szemünk tulajdonságainak összegeződése, úgy a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság tulajdonságainak és a nyelv tulajdonságainak összegeződése. Vagyis a nyelvben kifejezett valóságot részben a nyelven kívüli valóság teremtette, részben pedig maga a nyelv. A nyelv azonban maga is két elem összegeződéséből jött létre: egyfelől a nyelven kívüli valóságnak, másfelől a szubjektum, az ember biológiai tulajdonságainak összegeződéséből.

Végelemzésben tehát a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság tulajdonságainak és az ember tulajdonságainak egymásrahatásából, összegeződéséből születik meg.

Mindebből két következtetés adódik.

2.4.1. Egyrészt, ha a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság és az ember tulajdonságainak összegeződése, akkor az emberen kívüli

valóságnak nem adhatjuk olyan nyelvi leírását, amelyből az embert teljesen kiküszöböltük: a nyelvben az emberen kívüli valóságnak csak az emberi biológikumon átszűrt képe jelenhet meg. Az emberen kívüli valóságról nem beszélhetünk úgy, hogy egyben magunkról is ne beszéljünk. Az emberen kívüli valóságról adott beszámolóinkban szükségszerűen van egy szubjektív elem. Filozófiai értelemben tehát minden mondat hiányos, amely nem így kezdődik: „Azt érzékelem, hogy...”¹⁰

2.4.2. A másik következtetés a kanti Ding an sich-hel kapcsolatos. IMMANUEL KANT szerint létezik egy magában való világ, mely el van zárva az emberi megismerés elől, s az érzékeink adta világtól kifürkészhetetlen lényege szerint különbözik. Szerinte tehát az érzékelt és a magánvaló világ metafizikailag is különböző, a kettő között semmilyen átvezetés, kapcsolat vagy részleges azonosság nincs: a magában való világ transzcendens.

Értelmezésemben a magában való világ fogalmára szükség van, de módosított értelemben: a magában való világ a teljes valóság, melynek végtelen struktúralehetősége nincs még egy bizonyos struktúrára leszűkítve. Ez a valóság végtelen oldalú, végtelen szempontból kellene egyszerre nézni ahhoz, hogy leírassuk. De a nyelvben csak egyetlen szempont határozza meg a szemléletet: a nyelvben a sokezeréves gyakorlati tapasztalatok rakódtak le a világ értelmezésének eszközévé. A nyelvi leírásban tehát a végtelenoldalú „Welt an sich”-et egyetlen szempontból ábrázolja a nyelv. Igaz tehát, hogy a magánvaló világot nem tudja kimeríteni ábrázolni, de nem igaz, hogy amit ábrázol, az nem a magánvaló világ része. A nyelvben ábrázolt világ benne van a magánvaló világban, annak egy mozzanata. Ennélfogva a magában való világ metafizikailag nem különbözik a nyelvben ábrázolt világtól, szubsztanciájában azonos vele, nem transzcendens. Transzcendenciáról csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy valóban vannak tartományok az emberi világképen túl, mivel az nem meríti ki a teljes világot, hiszen a teljes világ végtelenszámú struktúralehetőségéből az emberi világ egy lehetőség megvalósulása. Ebben az értelemben beszélhetünk transzcendenciáról, amely kiválthatja csodálatunkat a létezés végtelen gazdagsága előtt. De a teljes világ már ebben az értelemben is kizárja a transzcendencia fogalmát: a teljes világot semmi sem haladhatja túl, a teljes valóságon kívül semmi sem létezhet. S mert a nyelvben a valóságnak csak az emberi biológikumon átszűrt képe jelenhet meg, arra kell következtetnünk, hogy a teljes valóság nagy része a nyelvben nem fejezhető ki.

2.5. A teljes világ végtelenszámú – noha korántsem *mindenféle!* – szobor lehetőségét magábarejtő kőtömb. A teljes világ egy részecskéjének érzékelőapparátusában a teljes világ mint egy bizonyos szobor képeződik le. Az érzékelt világképek tulajdonságai tehát részben a teljes világ tulajdonságainak, részben pedig érzékelőapparátusunk tulajdonságainak teremtményei. Az érzékelt világ a végtelen objektum és a véges szubjektum összegeződése.

¹⁰ A pszichikai jelenségről számot adó ún. modalitás keretmondatoknak a nyelvi rendszerben elfoglalt helyéről. l ZSILKA JÁNOS: Nyelvi rendszer és valóság 215–218.

Nincs szó arról, hogy az ember által érzékelt világképnek nincs való-ságértéke. Arról sincs szó, hogy az ember által érzékelt világkép kevésbé lenne valós a teljes világnál, azért mert annak csak töredéke. Nagy és kicsi egy-forma fokon létezik, a valóságnak csak egy fokozata van. A nyelvben kifeje-zett emberi világ valóságosan létezik, b e n n e v a n a k ö t ö m b b e n , m i n t e g y b i z o n y o s s z o r o r , a m e l y a t e l j e s v i l á g é s a z e m b e r é r i n t k e z é s i p o n t j á n j ö n l é t r e . A z é r z é k e l t v i l á g v a l ó s á g o s , c s a k n e m k i z á r ó l a g o s é r v é n n y e l a z , v a l ó s á g o s , c s a k n e m m e r í t i k i a t e l j e s v a l ó s á g o t . V a l ó s , m i n t a t e l j e s v i l á g é s a z e m b e r é r i n t k e z é s i p o n t j á b ó l f a k a d ó v i l á g k é p , d e v é g t e l e n s z á m ú m á s é r i n t k e z é s i p o n t i s v a n , v é g t e l e n s z á m ú m á s v i l á g k é p p e l . E z e k m i n d e g y i k e v a l ó s á g o t í r l e é s e z e k ö s s z e g e z ő d é s é b ől é p ű l f ő l a t e l j e s v i l á g ö n a r c k é p e , a m e l y n e k a z o n b a n c s a k k i s t ö r e d é k é t , a z e m b e r i v i l á g k é p h a t á r a i n b e l ű l h ű z ő d ő v o n á s a i t k é p e s m e g r a j z o l n i a z e m b e r i n y e l v .

DÁVIDHÁZI PÉTER

Meaning, Conception of the Universe and the Entire Universe

The process of acquiring the lexical meanings of words constitutes the subject-matter of this study. This process — in the course of which the so far uninterpreted external world is articulated by delimiting certain constituents, on the one hand, and the portions of so far uninterpreted sets of phonemes are established, on the other — is analyzed and the analysis leads to various philosophical conclusions. The acquisition of the words' meanings has a determining role in the shaping of the conception of the universe. The acquisition of meaning, so to say, cuts out the segment of man's world from the infinite number of the structural possibilities of the entire universe. This entire universe in contrast to the Kantian „Ding an Sich” does not differ metaphysically from the human world, only it is *more* that that: man's world is a real world because it is contained in the complete universe, being a fragment of it. The reality expressed by the language is an external reality which comes into existence as a summary of the infinite objective and the finite subjective. The portrait of the entire universe is built up from the conceptions of the universe, thus portrait, however, cannot be expressed in language, unless in a very fragmentary way.

PÉTER DÁVIDHÁZI